נתיב אנשי החיל של יבש גלעד

שמעון אביבי
כפר סבא
(shimon_avivi@hotmail.com)

לפני כ–3,000 שנה, בשנת 1004 לפסה"נ בקירוב[1], מצאו שאול המלך ושלושת בניו את מותם במלחמתם נגד הפלשתים בהר הגלבוע. הפלשתים תקעו את גוויותיהם בחומת בית שאן ואנשי החיל מיבש גלעד הלכו כל הלילה, הורידו את הגוויות מהחומה והביאו אותן לקבורה בעירם. במאמר יוצגו מקורות המידע על יבש גלעד, ייבחן מעמדה המוניציפלי, יתוארו האתרים השונים שהוצעו בידי נוסעים–חוקרים, גאוגרפים וארכאולוגים באשר למיקומה האפשרי של העיר, ינותחו הנתונים של האתרים המוצעים וייבחר האתר המתאים ביותר; יתוארו התבליט, התכסית וממצאים גאומורפולוגיים ויוצע נתיב שייתכן ובו הם צעדו מעירם יבש גלעד אל העיר בית שאן ובחזרה לשם ביצוע משימתם.

המידע על יבש גלעד מקורו בסיפורי המקרא בלבד. ניתוח האמור במקרא מצביע על כך שהיתה זו עיר מרכזית בגלעד ולא יישוב כפרי. חוקרים הציעו ארבעה אתרים שאותם זיהו עם יבש גלעד. ניתוח הנתונים של אתרים אלה מראה בסבירות רבה שיבש גלעד שכנה בתל אבו אל–ח'רז, הנמצא מצפון לואדי אל–יאבס במוצאו מרמת גלעד אל בקעת הירדן. ניתוח השטח שאנשי החיל מיבש גלעד היו צריכים לעבור בדרכם לבית שאן מצביע על הנתיב בו בחרו. סביר להניח שהם הלכו בדרך הקצרה ביותר מעירם עד למעברת הירדן, שנקראת בימינו 'מעבר רחים', משם המשיכו לאורך נחל אבוקה, שנקרא בעבר מסיל אל–ג'זל, וממנו התגנבו לחומת העיר בית שאן. יש להניח שבנתיב זה אף חזרו ליבש גלעד.

מילות מפתח: יבש גלעד, הגלעד, מעברות הירדן, שאול המלך, גאוגרפיה היסטורית.

The Track of the Braves of Jabesh Gilead

Shimon Avivi, Kfar Sabba

Around 1000 B.C. King Saul and his sons fell in the battle against the Philistines on the Gilboa mountains. The Philistines fastened their bodies to the city wall of Beit She'an, whereupon the people of Jabesh Gilead walked throughout the night and lowered the bodies of the fallen from the walls and carried them home for burial.

Our knowledge about Jabesh Gilead stems from biblical stories only. Biblical studies suggest that Jabesh Gilead was a major city in the Gilead rather than a minor rural settlement. Researchers suggested four sites which can be identified as Jabesh Gilead. The analysis of these data shows with high probability that Jabesh Gilead was situated at today's Tel Abu al-Kharaz, north of Wadi al-Yabes, emanating from the Gilead heights and continuing to the Jordan Valley. Examination of the terrain that the soldiers of Jabesh Gilead had to go through on their way to Beit She'an indicates the route chosen. Assumedly they took the shortest path from their city to the Jordan ford, known today as 'Rahim ford'. From there they sneaked along Wadi Avuka, formerly named Massil al-Jizel, to the walls of Beith She'an. Most likely they also returned to Jabesh Gilead through ths same route.

Key Words: Jabesh Gilead, the Gilead, Jordan fords, King Saul, historical geography.

1 תקופת מלכותו של שאול היתה בשנים 1020–1004 לפסה"נ בקירוב (Stern 2008: 2128). יש דיון רב במחקר על תקופת מלכותו של שאול, אך מכיוון שהנושא אינו מעניינו לא הובאו במאמר זה דעות החוקרים השונות.

מקורות המידע על יבש גלעד

יבש גלעד אינה נזכרת ברשימות הערים של עבר הירדן המזרחי שקדמו להתיישבות הישראלית (במדבר, לב, 34–42; יהושע, יג, 9–31), ואף לא במקורות קדומים שמחוץ למקרא, ויש מקום להניח שהיא היתה יישוב ישראלי. כמו כן ניתן לשער שהעיר יבש היתה מרכז יישובי ומנהלי בארץ גלעד ובשל כך צורף שם הארץ לשמה של העיר, ושמא נעשה צירוף זה גם על מנת להבדילה מעיר אחרת בשם יבש, שאינה ידועה לנו ממקורות אחרים (אנציקלופדיה מקראית 1958: ג, 459–460).

המידע על יבש גלעד מקורו בסיפורי המקרא בלבד. העיר מוזכרת לראשונה בפרשת פילגש בגבעה (שופטים, יט–כא) ולפי המסופר לא נצטרפו אנשי יבש גלעד אל שאר שבטי ישראל למלחמתם בבני בנימין, ולכן נענשו יושביה עונש חמור ובני ישראל היכו אותם לפי חרב וארבע מאות נערות בתולות מיבש ניתנו לנשים לבני בנימין (שופטים, כא, 9–14).

הסיפור הזה וסיפורי המקרא הבאים מעידים שתושבי יבש היו קרובי דם ויחס למשפחות שבט בנימין. כפי שמסופר בשמואל א, יא, הומלך שאול למלך לאחר שנענה לבקשת שליחיהם של זקני יבש, שבאו לגבעת שאול ובקשוהו לחוש לעזרת עירם ולהצילה מיד נחש העמוני ששם עליה מצור. מצוקתם של אנשי יבש נגעה ביותר ללבו של שאול איש שבט בנימין, שאסף במהירות חיל רב, פקד אותו בבזק,[2] עבר במשך הלילה לגלעד ובאשמורת הבוקר הפתיע את מחנה בני עמון שצרו על יבש ועד חום היום הכה אותם מכה ניצחת וחילץ את יבש גלעד מעול עמון.

כשנפלו שאול ושלושת בניו במלחמתם בפלשתים בהר הגלבוע, זכרו אנשי יבש את היחלצותו של שאול למענם בהצילו אותם מיד נחש העמוני, עשו עימו ועם בניו את החסד האחרון והביאו את גוויותיהם לקבורה בעירם. אנשי החיל מיבש גלעד הלכו כל הלילה, לקחו את גוויות שאול ובניו מחומת בית שן [שאן], הביאו אותן אל עירם, שרפו אותן וקברו את עצמותיהן תחת האשל[3] ביבש (שמואל א, לא, 11–13). נוסח דומה לסיפור זה מופיע בדברי הימים א, י, 11–12, אך שם נמסר כי עצמות שאול ובניו נקברו תחת האלה[4] ביבש. כאשר ראו אנשי ישראל בעבר העמק[5] ובעבר הירדן את מנוסת אחיהם שהובסו בידי הפלשתים בהר הגלבוע, הם עזבו את יישוביהם ונסו על נפשם ופלשתים באו והתיישבו בהם (שמואל א, לא, 7). יש להניח שלא כל היישובים נעזבו ואלה שאנשיהם היו גיבורי חיל, שבטחו בכוחם ולא ברחו, המשיכו להתקיים. כזה היה היישוב יבש גלעד.[6]

2 הזיהוי המקובל של בזק הוא עם חִ'רְבֶּת אִבְּזִיק (נ"צ 18781971 רשת ישראל), שנמצאת בצפון–מזרח השומרון, 11 ק"מ מערבית למושב מחולה, בגובה 435 מ' מעל פני הים. אדם זרטל סבור שיש לזהות את בזק בח'רבת סַלְחַב הנמצאת שלושה ק"מ דרומית–מערבית לח'רבת אבזיק (זרטל 1996: 149, 188). בזק חולשת על הדרכים היורדות מהר אפרים לבקעת הירדן ולעמק בית שאן ונמצאת כ–15 ק"מ דרומית לבית שאן (דעת מקרא 1981: צח, קא).

3 אשל ארצישראלי הוא עץ שנפוץ בבקעת הירדן ובגאון הירדן (אלון 1982: 236).

4 הרי הגלעד נכללים באזור התפוצה של אלה ארצישראלית (אלון 1982: 210).

5 אפשר שהכוונה לעמק יזרעאל ולעמק בית שאן (דעת מקרא 1981: שו).

6 על פי דעת מקרא "בעבר הירדן" הכוונה לעבר הירדן המערבי ואין לפרש בעבר הירדן המזרחי, שהרי אנשי יבש גלעד נשארו במקומם וכן שאר תושבי עבר הירדן כאמור בפרשת המלכת איש בשת (שמואל ב, ב, 8–9), ולא שמענו שהתיישבו פלשתים אף לא לשעה בערי עבר הירדן המזרחי (דעת מקרא 1981: שו, הערה 9). לפי פרוש זה הן "עבר העמק" הן "עבר הירדן" מתייחסים לעבר הירדן המערבי, אך נראה שהסופר המקראי מצא לנכון להבחין ביניהם כדי להדגיש שהמדובר בשני עברי הירדן, ככתוב: "ויראו אנשי ישראל אשר בעבר העמק ואשר בעבר הירדן כי נסו אנשי ישראל".

מעשה זה של אנשי יבש עורר רגשי הערכה כלפיהם, שמצאו את ביטויים היפה בדברי הברכה ששיגר אליהם דויד, לאחר שנמשח למלך על בית יהודה בחברון (שמואל ב, ב, 4–7). דויד העביר את עצמות שאול ויהונתן בנו מיבש גלעד לקבורה בקבר קיש אבי שאול בצלע שבארץ בנימין (שמואל ב, כא, 12–14). לאחר מכן שוב אין יבש גלעד נזכרת במקרא. סביר להניח שיבש היתה קיימת כעיר ישראלית עד חורבנה של ארץ הגלעד בידי צבאו של תגלת פלאסר השלישי בשנת 733/2 לפסה"נ.

מעמדה של יבש גלעד כעיר

בעיית ההבחנה בין עיר לבין יישוב כפרי בתקופה הקדם מונרכית בישראל כרוכה בקשיים הנובעים מהיעדר מידע ארכאולוגי מתאים ומחוסר התייחסות ספציפית במקרא. אף על פי כן מציע רביב להבחין בין עיר לבין יישוב שאינו עירוני לפי הארגון המוסדי הנהוג באותו מקום יישוב. אוכלוסיית היישובים הכפריים סרה למרות ההנהגה השבטית ותלויה באינטרס השבטי הכולל, ואילו לעיר – ישות בעלת בסיס כלכלי, חברתי וארגוני מפותח יותר – היתה יכולת לתפקד גם ללא תלות בשבט ובהתאם לאינטרס המקומי בלבד. בתיאור של יבש גלעד (בשמואל א, יא, 1–4) נשתמר האזכור היחיד למבנה הארגוני של אוכלוסיית יישוב ישראלי בתקופה הקדם מונרכית ולפעילותו: לצד מוסד שכלל את תושבי הקבע החופשיים בעיר (אנשי יבש) פעל גוף בעל סמכויות הכרעה וביצוע (זקני יבש). דגם דו–מוסדי זה עשוי לסייע בקביעת מקומה של יבש גלעד בין היישובים העירוניים, אך לענייננו חשובה במיוחד עצמאות הכרעותיהם של המוסדות ביבש גלעד. המחבר המקראי היטיב לתאר את יבש כישות פוליטית בלתי תלויה, שמדיניותה מבוצעת באמצעות מוסדותיה המודרכים על ידי אינטרס מקומי מובהק. נראה שבקביעה זו מתמצה הגדרתה של עיר בישראל בתקופה שקדמה למלוכה ויש בה כדי להבהיר את ההבדל בינה לבין יישוב כפרי (רביב 1978).

איתורה של יבש גלעד

ארבעה אתרים זוהו כיבש גלעד בידי נוסעים–חוקרים, גאוגרפים וארכאולוגים במהלך השנים:

א. ג'ֻפֵּין *(جُفَّيْن juffēn)*

אשתורי הפרחי (1280–1355 לספה"נ בערך), עלה ארצה ב–1313 לספה"נ וכעבור שנה השתקע בבית שאן. בספרו *'כפתור ופרח'*, ספר הלכה על המצוות התלויות בארץ, הוא עוסק גם בגאוגרפיה של ארץ–ישראל. לצורך מחקרו זה הוא סייר בארץ במשך שבע שנים והגיע אף למקומות נידחים ביותר. הוא כותב ש"יבש גלעד הוא מזרחי לבית שאן ביושר כשלוש שעות וקורין לו גופן והוא לשון יובש בערבי" (הפרחי תרנ"ט: שי"ב).

במרחק 14 ק"מ מזרחית לבית שאן נמצא היישוב גֻ'פין (איור 1). נראה שאליו מתכוון אשתורי הפרחי (הכתיב "גופן" משקף juffēn). ניתן לעבור בשלוש שעות את המרחק שבין ג'פין לבית שאן (14 ק"מ). ג'ף (جَفّ) הוא פֹּעַל שפירושו יבש (מהשורש ג'.פ.פ.); שם התואר יבש הוא ג'אף (جاف) או גַ'פִיף; יובש הוא גַ'פַאף. קשר לשוני זה הביא את הפרחי לזהות את המקום עם יבש גלעד. אין תיעוד נוסף או ממצאים ארכאולוגיים שיתמכו בזיהוי המקום כיבש גלעד.

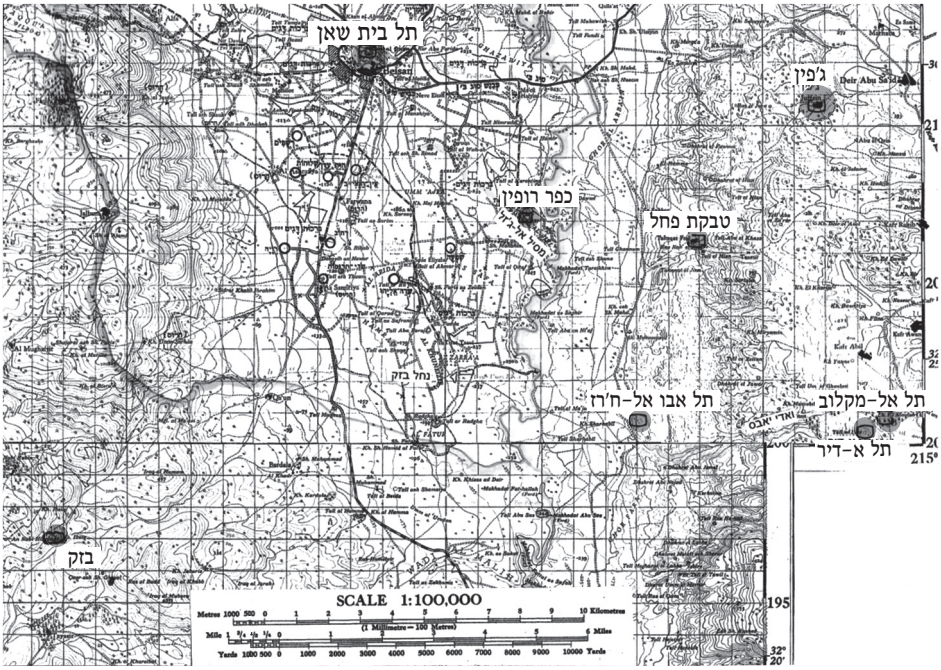

איור 1: מפת זיהוי של המקומות העיקריים הנזכרים במאמר. מעובד על פי מפת Palestine 1:100,000, גיליונות 5 Nazareth, 7 Nablus, 1958

ב. תל א-דיר

סֶלָה מֶרִיל (Selah Merrill), אמריקאי שעבד בשנים 1874–1877 כחוקר-נוסע בארץ-ישראל בעבור החברה האמריקאית לחקר ארץ-ישראל, ביקר ב-12 במרס 1876 על פסגה גבוהה שנמצאת כ-1.5 ק"מ מצפון לכפר חַלַאוַה (נ"צ 21251990) על הגדה הדרומית של ואדי אל-יַאבֻּס. להלן תיאורו את המקום: "על פסגה גבוהה מצפון לחלאוה יש חורבה הנקראת א-דיר חלאוה, שנמצאת במרחק 40 דקות [מחלאוה]. יש קושי רב בגישה אליה מכל כיוון, אך [לכשהגעתי נוכחתי כי] יש בה מספר אבנים גדולות, כמה עמודים, קשת אחת וכמות רבה של בורות מים. מהמקום תצפית מרהיבה אל בית שאן, התבור, צפת ומקומות אחרים במערב הרחוק. מצד דרום נמצאת חלאוה, ומעבר לה, במרחק 2–3 מיל, נראה הכפר פארה. בצד מזרח יש מדרון תלול אל ואדי נַום ובצפון משתפל מדרון אנכי כמעט היורד אל ואדי יאבס (Merrill 1881: 187).

עיון במפה הטופוגרפית מאשר את תיאורו של מריל. תל א-דיר [תל המנזר] (איור 1) מתנשא לגובה 550 מ' מעל פני הים ומשקיף היטב על סביבתו. מדרונותיו למזרח (לוואדי נום, הנקרא כיום בקטע זה בשם ואדי עבד אל-עזיז), לצפון (לוואדי אל-יאבס) ולמערב (לוואדי אִבְּן עלי) הינם תלולים ביותר. המדרון מתון יחסית רק לכיוון דרום, כלפי היישוב חלאוה (מפת כפר רופין 1981: 1:50,000).

ויליאם אולברייט (William Albright), אמריקאי, מחשובי החוקרים של הארכאולוגיה המקראית, עבר במקום ב-1923 ולהלן התרשמותו: הואיל והדרך הרומית העתיקה מפחל לג'רש חוצה את ואדי אל-יאבס

בדיוק במרחק 6 מיל מפחל, כפי שכתב אוסביוס [ראו להלן סעיף ג], אין מנוס מהקביעה שיבש גלעד, השם שנשמר בשמו של הוואדי, חייבת להימצא בסביבה המיידית של החצייה, כלומר בתל אל-מקלוב או בחורבות שנמצאות על הגדה הדרומית של הוואדי. בגלל חוסר זמן לא יכול היה אולברייט לבחון את האפשרויות (Albright 1924–5: 41 note 86). על הגדה הדרומית נמצאות חורבות תל א-דיר (נ"צ 21332003), ונראה שאליהן התכוון אולברייט.

הארכאולוג היהודי-אמריקאי נלסון גליק (1900–1971), שבין יתר עבודותיו סקר גם את עבר הירדן המזרחי, ביקר בתל א-דיר ומתאר אותו כמקום נרחב באופן יחסי, שמצויים בו שרידי יישובים החל מן התקופה הרומית ואילך. לדבריו, מכיוון שאין שם שרידי יישוב מהתקופה הישראלית אין מקום לזהותו עם יבש גלעד (גליק תש"ך: 176–177). לא אותרו דיווחים על ממצאי חפירות ארכיאולוגיות שנערכו בתל א-דיה.

ג. תל אל-מקלוב

במאה הרביעית לספירה, פרסם אוסביוס (260–339 לספה"נ), הבישוף של קיסריה, את ספרו 'אונומסטיקון', שנכתב בשפה היוונית, הכולל רשימת שמות של יישובים ומקומות גאוגרפיים אחרים בארץ ישראל בתקופה הביזנטית. בספר מזהה אוסביוס אתרים המוזכרים בתנ"ך ובברית החדשה עם יישובים ומקומות בשטח כפי שהיו בתקופתו. אוסביוס כתב על יבש: "היום עיר גדולה מאד, בעבר הירדן, רחוקה מהעיר פחל בו' מילים בעלותך לְגֶרָשָׂה" (אבסביוס תשכ"ו: 15, סעיף 138). במקום אחר בספרו הוא כתב על יבש גלעד: "והיום הוא כפר בעבר הירדן, יושב על ההר, בו' מילים מהעיר פחל, בלכתך [לְגֶרָסָא]" (אבסביוס תשכ"ו: 53, סעיף 566). אוסביוס מתאר את יבש גלעד פעם אחת כעיר גדולה ופעם אחרת ככפר, אך אין לכך חשיבות רבה כי הוא מתאר יישוב בתקופתו, שרחוקה כ-1,300 שנה מתקופת המקרא בה אנו דנים. גֶרָסָא היא היום גַ'רַש. העיר פחל נקראה בתקופה ההלניסטית בשם פֶּלַה Pella ובימינו היא נקראת טַבְּקַת פַּחְל (איור 1). לסיכום: אוסביוס מתאר את יבש גלעד כיישוב שנמצא בצד הדרך הרומית שהובילה מבית שאן דרך פחל לג'רש, ובמרחק שישה מילים מפחל. דרך זו מופיעה במפת הכבישים הרומיים הממלכתיים בארץ ישראל ובעבר הירדן על פי רול (2000) (איור 2).

פליקס-מארי אַבֶּל (Felix-Marie Abel), היה פרופסור צרפתי ליוונית, היסטוריה וגאוגרפיה בבית הספר הצרפתי לתנ"ך ולארכאולוגיה בירושלים מ-1905 עד יום מותו ב-1953. ב-1933 הוא פרסם את ספרו על הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, שבו הוא כותב על הדרך הרומית שהובילה מג'רש לפחל ולבית שאן דרך סוף, עג'לון, באעון וכפר אַבִּיל. לדבריו נמצאו אבני המיל 10,9,8,5,4,3,1, כשהספירה מתחילה בפחל ומסתיימת בבאעון, שם נמצאה אבן מיל 10 (Abel 1933–8: 230).

פחל נמצאת במרחק כ-5 ק"מ מזרחית לכפר רופין, וגַ'רַש שוכנת בלב הרי גלעד כ-33 ק"מ דרומית-מזרחית מטבקת פחל. אורכו של מיל ביזנטי ארצישראלי הוא 1,544.5 מ' (Eusebius 2003: 175). שישה מילים אורכם 9,267 מ', כלומר כ-9 ק"מ. לפי תיאורו של אוסביוס יבש גלעד נמצאת כ-9 ק"מ מטבקת פחל, על ההר, בדרך לג'רש. במרחק 8.5 ק"מ בקו אווירי מטבקת פחל לכיוון דרום-מזרח נמצאת חִ'רְבַּת אל-מַקְלוּב (נ"צ 21452010 רשת ישראל) (איור 1). חורבה זו שוכנת בראש גבעה שמתנשאת לגובה 360 מ' מעל פני הים ו-80 מ' מעל ערוץ ואדי אל-יאבס, שעובר למרגלותיה, מדרום (איור 3). מיקומה מתאים לתיאור של אוסביוס.

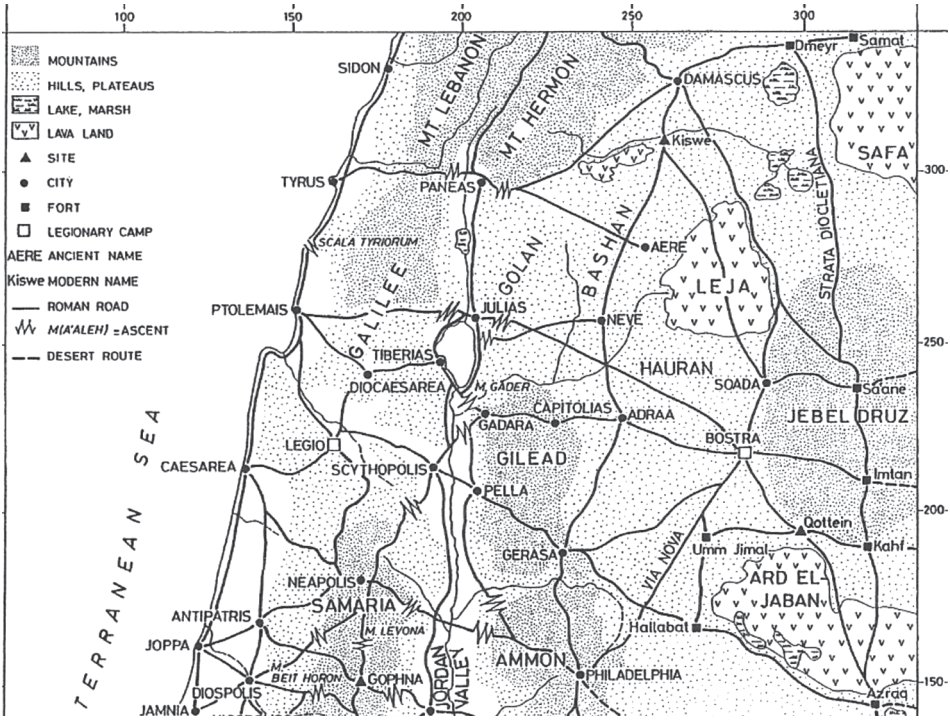

איור 2: חלק צפוני ממפת הכבישים הרומיים הממלכתיים בארץ ישראל ובעבר הירדן. מקור: רול 2000: 133

איור 3: תל אל-מקלוב. מקור: LugaresBiblicos.com

כך מתאר נלסון גליק את הגבעה וסביבתה: "ירדנו מן הרמה המבותרת והגענו למפנה של הפלג; שם סחף הנחל במשך הדורות גבעות שלמות ופינה מקום לגיא קטן, שזכה לעיבוד והשקאה במסירות. דגן גדל בשפע ופרדסים קטנים של עצי לימון ועצי תאנה משגשגים בגיא זה ונותנים פרי רב בעונתם.[7] בדיוק מעל שטח-גנים נסתר זה מתרוממת גבעה גדולה הנקראת בשם תל אל-מקלוב [התל ההפוך]. על הגבעה נמצאים שרידי מקום-יישוב עתיק רחב ידיים. הגבעה מעובדת מתחתיתה ועד ראשה במדרגות לא ישרות, והיא זרועה בעיקר דגן. בקרבת מקום נמצאים כרמים אחדים. סביב ראש הגבעה ניכרים עקבות ברורים של חומה חיצונית בצורה, שהקיפה את היישובים שעמדו לפנים במקום זה. כמויות גדולות של שברי חרסים, הפזורים על פני שיאה של הגבעה ומדרוניה, העידו אף הם על יישוב נרחב. החרסים היו בעיקרם מן התקופה הישראלית או מלפניה" (גליק תשי"ב: 77). במקום אחר כותב גליק שראש הגבעה שטוח ומידותיו הן 24x130 מ' בקירוב [שהם כ-3.1 דונם], ונראו בו כמויות גדולות של חרסים מתקופות הברזל א-ב [התקופה הישראלית] (גליק תש"ך: 166-167). עוד מוסיף גליק "שאין ידיעות מעמק הירדן יכולות להגיע אל בין הרי הגלעד וכפריו המבודדים, אלא אט-אט ובדרך מקרה, ותל אל-מקלוב היה אחד הכפרים הללו. גם כעבור כמה ימים לא ידעו תושביו מה התרחש בבית שאן [...] המרחק בין תל אל-מקלוב ובית שאן הוא מהלך שש או שבע שעות לכל הפחות - בכל דרך שנבחר. קשה לחשוב שאנשי תל אל-מקלוב יכלו להגיע לבית שאן ולחזור, כשהם נושאים את הגוויות על שכמם, במשך לילה אחד" (גליק תשי"ב: 78).

סֶלָה מֶרִיל סייר שלוש פעמים בדרך שבין פחל ותל אל-מקלוב. הוא הבחין בשרידי דרך קדומה שלאורכה הלך והשתכנע שאלה הם שרידיה של הדרך הרומית שקשרה בין שני יישובים אלה. לדברי מריל כשיוצאים מפחל לכיוון תל אל-מקלוב הדרך קשה במהלך שני המילים הראשונים בהיותה חצובה בסלע. המשך הדרך נוח יחסית והיא עוברת דרך מִירְיַמִין [בימינו ח'רבת מרימין נ"צ 21022035] וכפר אַבִּיל [נ"צ 21302027] בואכה תל אל-מקלוב. מריל מציין שבשנת 1877 ארכה הדרך ממרימין לטבקת פחל [כארבעה ק"מ] שעה ורבע ואילו ב-1876 ארכה אותה דרך שעה וארבעים דקות. ההבדל בקצב ההליכה גורם להבדל בזמן. מריל מעריך שמרחק זה בהליכה רגילה צריך להימשך כשעה וחצי (Merrill 1881: 357, 442, 445).

מריל ניסה לפלס דרך לאורך ואדי אל-יאבס מתל אל-מקלוב מערבה ומבקעת הירדן מזרחה, אך לא הצליח בכך. המדרונות התלולים של הוואדי משני צדדיו והמקומות הצרים בקניון הוואדי אינם מאפשרים מעבר לאורכו לבהמה ולאדם. לדבריו אין אפשרות לחצות את ואדי אל-יאבס בשום מקום בין תל אל-מקלוב במזרח לבין מוצא הוואדי אל בקעת הירדן במערב, בגלל מדרונותיו התלולים. עוד הוא מוסיף שהמקום בו אפשר לחצות את הוואדי מדרום לצפון נמצא בקרבת תל-אל-מקלוב, ושם נסלל אכן הכביש הרומי שחצה את הוואדי בדרכו מג'רש לבית שאן דרך פחל (Merrill 1881: 187, 188, 357, 440, 445).[8] נראה שהדרך הרומית ירדה מכפר אביל אל ואדי אל-יאבס ממערב לתל אל-מקלוב וחצתה אותו סמוך לצדו הדרום מערבי של התל. לדעתו של נאור (1946: 89), תל זה הוא מקומה הטבעי של עיר גדולה ומבוצרת השומרת על מעברות ואדי אל-יאבס צפונה.

7 לפי התיאור שמובא כאן הכוונה, כנראה, לחלק הרחב של ערוץ ואדי אל-יאבס, הנקרא בקטע זה עין אל בידא. אורכו כ-2.5 ק"מ ורוחבו כ-200-300 מ', וגם כיום הוא שטח חקלאי מעובד.

8 גם בימינו חוצה הכביש הירדני את ואדי אל-יאבס דרך החלק הרחב של הערוץ, שנקרא עין אל-בידא, ומטפס אל גדתו הצפונית דרך הכתף הצרה של תל אל-מקלוב, שמפרידה בינו לבין רכס הגלעד שבמזרחו. הכביש הראשי המודרני ממשיך צפונה אל אירביד ואילו כביש נוסף נסלל מכפר אביל מערבה, בתוואי מקביל לדרך הרומית, אך בגלל התנאים הטופוגרפיים הקשים בשני הק"מ שמדרום לטבקת פחל הוסט הכביש דרומה והוא מגיע לבקעת הירדן דרך ואדי אל-מַלַוִי הסמוך לטבקת פחל מדרום (Google earth 2013).

ויליאם אולברייט עבר במקום ב–1923 ולהלן התרשמותו: הואיל והדרך הרומית העתיקה מפחל לג'רש חוצה את ואדי אל–יאבס בדיוק במרחק 6 מיל מפחל, כפי שכתב אוסביוס, אין מנוס מהקביעה שיבש גלעד, השם שנשמר בשמו של הוואדי, חייבת להימצא בסביבה המיידית של החצייה, כלומר בתל אל–מקלוב או בחורבות שנמצאות על הגדה הדרומית של הוואדי. בגלל חוסר זמן לא יכול היה אולברייט לבחון את האפשרויות (Albright 1924–5: 41 note 86). על הגדה הדרומית נמצאות חורבות תל א–דיר ונראה שאליהן התכוון אולברייט (ראו לעיל סעיף ב).

ד. תל אַבּו אל–חַ'רַז

בחודש דצמבר 1942 סייר נלסון גליק בקרבת המקום שבו נשפך ואדי אל–יאבס לירדן. הוא התארח אצל משפחה בדווית משבט ערב א–זינאת. במרחק כ–800 מ' מזרחה הוא הבחין בתל נמוך ונאמר לו ששמו הוא תל אל–מַקְבַּרַה [תל בית הקברות]. בסיור בתל הוא מצא כמויות גדולות של חרסים מכל המינים, ורבים מהם מן התקופה הישראלית, מהמאה ה–13 עד המאה ה–6 לפסה"נ (גליק תשי"ב: 76). זהו תל קטן ונמוך, מידותיו 25x40 מ' בקירוב [שהם דונם אחד]. לפי שרידים הנראים על פני השטח גליק מעריך שתל זה שימש לפנים מרכז יישוב גדול בהרבה (גליק תש"ך: 210). גליק ממשיך בתיאורו: כמה מאות מ' מזרחית לתל אל–מקברה נמצאים שיפולי הגלעד המערביים. ביניהם בלטה גבעה שטוחה שמורדותיה תלולים וסלעים גדולים מזדקרים מהם. שביל רחב של שברי חרסים חיבר גבעה זו עם תל אל–מקברה. שם הגבעה הוא תל אבו אל–חַ'רַז [תל בעל החרוזים] (איורים 1, 4). בראשה נתגלו קטעים ארוכים משרידי חומת אבנים גדולה שהקיפה אותה. על הגבעה נמצאה כמות גדולה של חרסים, פי שניים מהכמות שנמצאה בתל אל–מקברה. מתל אבו אל–ח'רז נשקף היטב תל אל–חִצָּן [תל המצודה] המציין את מקומה של בית שאן העתיקה. גליק בדעה שיש לראות בתל אל–מקברה ובתל אבו אל–ח'רז מקום ישוב אחד: הראשון שימש שכונת מגורים והשני היה מבצרה הגדול. לדעתו מקום ישוב כפול זה הוא היחיד המתאים לפרטים שנמסרו במקרא על יבש גלעד (גליק תשי"ב: 76).

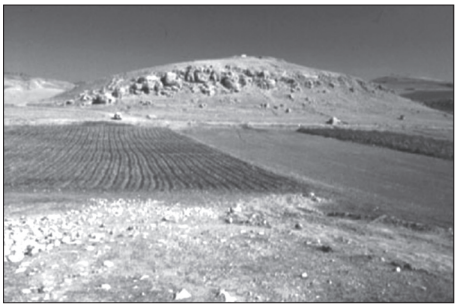

איור 4: תל אבו אל–ח'רז. מקור: www.pcchong.com

בשנת 1989 החלה משלחת ארכאולוגית משבדיה, בראשותו של פטר פישר מאוניברסיטת גוטנבורג, לערוך סקר וחפירות ארכיאולוגיות בתל אבו אל–ח'רז, שנמשכו לסירוגין לפחות עד שנת 2012. המשלחת דיווחה שראשו של התל שטוח וגודלו 300x400 מ' [שהם 120 דונם], גובהו מעל פני השטח הוא 60 מ' (ונמצא בגובה 116– מ' מתחת לפני הים[9]), מדרונותיו תלולים ולפיכך היה נוח להגנה. התל שלט על הדרך הראשית שעברה לאורך בקעת הירדן, על שטחי הבקעה מצפון, ממערב ומדרום ועל מורדות הגלעד ממזרח. למרגלותיו שוכן תל אל–מקברה, שככל הנראה שימש בעבר את האיכרים שבזמן מלחמה שמו מבטחם בתל אבו אל–ח'רז המבוצר. המשלחת חשפה בחפירותיה בתל זה מספר שכבות של ערים מבוצרות מתקופות הברונזה המוקדמת I ו–II, מסוף תקופת הברונזה הביניימית, מתקופות הברונזה המאוחרת I ו–II ומתקופות הברזל I ו–II.

9 לפי מפת כפר רופין 1:50,000 גובה התל הוא 118– מ' מתחת לפני הים.

המקום היה מיושב בשנים 3200 עד 600 לפסה"נ בקירוב, ובחפירות הארכאולוגיות נתגלו ממצאים מהתקופה הישראלית וביניהם בתי ארבעת-המרחבים,[10] שהינם מאפיין של יישוב ישראלי מתקופת ההתנחלות ועד לחורבן בית ראשון (איור 5).

איור 5: בתי ארבעת המרחבים מהתקופה הישראלית (1200-600 לפסה"נ) שנחשפו בתל אבו אל-ח'רז. מקור: www.fischerarchaeology.se/?page_id=37

מהו האתר המתאים ביותר להיות מזוהה עם יבש גלעד

נאור מבקר את קביעותיו של גליק וקובע שתל אל-מקלוב, ולא תל אבו אל-ח'רז, הוא זה שהיה מקום מושבה של יבש גלעד (נאור 1946: 90-92). נאור מנמק את קביעתו בעובדות הבאות:

א. זהו יישוב ישראלי על גבעה גבוהה מוקפת חומה בצורה.

ב. נמצא על דרך רומאית המוליכה מפחל לג'רש ובמרחק 6 מיל מפחל, ולפיכך מתאים לתיאורו של אוסביוס.

ג. יושב על ואדי אל-יאבס.

ד. אנשי שאול יכלו לעבור בנקל את 30 הק"מ אשר בין בזק ותל אל-מקלוב, למרות העלייה הקשה שבחמשת הק"מ האחרונים. [ניתן להעריך שגם אנשי צבא מיומנים יתקשו לעבור במסע לילי דרך ארוכה זו, שתחילתה ירידה תלולה לאורך כ-5 ק"מ מבזק (בגובה 435 מ') צפונה לנחל בזק

10 בית ארבעת-המרחבים, המכונה גם 'הבית הישראלי', הוא טיפוס של מבנה, שהתגלה באתרי חפירה ארכיאולוגית רבים בארץ ישראל משני עברי הירדן. צורת בנייה זו היא ייחודית לארץ ישראל בתקופה שבין המאה ה-11 למאה ה-6 לפנה"ס. בתקופת המלוכה נעשה בית זה הטיפוס המקובל של הבית הישראלי, ומשום כך הוא מהווה מאפיין של ישוב ישראלי בתקופה זו (אנציקלופדיה מקראית 1958: כרך ב, 218-219). אמנם קיימת מחלוקת בין חוקרים באשר להיותו של בית ארבעת-המרחבים מאפיין כזה, אולם נראית לנו דעתם של יגאל שילה, אברהם פאוסט ומרדכי אביעם, שבית ארבעת-המרחבים הוא בית המגורים האופייני לחברה הישראלית בתקופת המלוכה (שילה תשל"ג: 277-285; שילה תשמ"ח: 145-165; פאוסט תשס"ה: 240-255; אביעם 2004: 139). המידע הופק ב-10 בינואר 2014 מאתר האינטרנט של Swedish Archaeology in Jordan, Palestine and Cyprus שנכתב בידי Peter M. Fischer (www.fischerarcaeology.se/?page_id=11). המחקר נעשה בשיתוף עם המוסדות הבאים: Institute Ancient Culture and Civilisation, University of Gothenburg, Sweden; Department Near Eastern Studies, University of Vienna, Austria; Austrian Academy of Sciences, Vienna; ARCANE, European Science Foundation, Strasbourg; Ludwig Boltzmann Inst. for Archaeological Prospection and Virtual Archaeology, Vienna; Archäometallurgie, VIAS, Vienna Inst. for Archaeological Science; Institute for Oriental and European Archaeology (OREA), Austrian Academy of Sciences

(בגובה 50- מ') (איור 1), המשכה מזרחה לאורך כ-12 ק"מ באזורים המישוריים ליד נחל בזק עד המעברה על הירדן (בגובה 275- מ') ומשם ממשיכה כ-3 ק"מ עד למרגלות הגלעד (בגובה 200- מ'), וסופה בעלייה תלולה לאורך כ-8 ק"מ לרמת הגלעד (בגובה 420 מ') שמסתיימת ב-3 ק"מ שחציים מישור וחציים ירידה תלולה לתל אל-מקלוב.]

ה. הידיעה על מותם של שאול ויונתן בקרב בגלבוע לא הגיעה כשמועה ליבש גלעד, אלא שרידי חרב הביאוה, שארי בשרו של שאול שיצאו עמו במלחמה [לא ברור על מה מתבססת קביעה זו].

נלסון גליק מתפלמס עם טיעונים ב, ד, ה של נאור (גליק תש"ך: 214-216) וקובע נחרצות ש"האתר הכפול תל אל-מקברה ותל אבו אל-ח'רז הוא בלבד הולם את הכתובים במקרא שעניינם יבש גלעד, ויש לזהותו אמנם עם יבש גלעד" (גליק תש"ך: 213). עוד מוסיף גליק שבזיהוי מקומה של יבש גלעד צריך שיתמלאו התנאים הבאים:

א. שהאתר יהיה סמוך במידה מספקת לבזק, כך שצבא שיורד מבזק לבקעת הירדן וחוצה אותה, יוכל להגיע ליבש גלעד באשמורת הבוקר, לאחר מסע של לילה, ולהפתיע שם את העמונים הצרים על העיר.
ב. שיהא זה אתר חשוב במידה רבה, השוכן בתוך אזור פתוח, כך שיחידות צבא גדולות תוכלנה לחנות שם.
ג. שיהא סמוך במידה מספקת לבית שאן, כך ששמועה על הנעשה בה תוכל להגיע אליו עוד בו ביום, או כמעט בו ביום.
ד. שיהא סמוך לבית שאן, כך שניתן יהיה להגיע אליה ברגל ולחזור בחזרה תוך לילה אחד.
ה. שיהא שוכן על ואדי אל-יאבס, או בסמוך לו.
ו. שיימצאו בו חרסים מן התקופות ההיסטוריות המתאימות.

לדברי גליק רק האתר המשותף תל אל-מקברה ותל אבו אל-ח'רז ממלא תנאים אלה (גליק תש"ך: 214). גם דעתם של פטר פישר, שחופר באתר (Stern 2008: 1840), ושל יהודה קיל, מפרש ספר שמואל א (דעת מקרא 1981: צח), היא שמקומה של יבש גלעד הוא ביישוב התאומים תל מקברה ותל אבו אל-ח'רז.

הנתונים העיקריים שפורטו לעיל לגבי האתרים השונים העשויים להיות מזוהים עם יבש גלעד מוצגים בטבלה 1, ועל פיהם ניתן יהיה לנתח מהו האתר המתאים ביותר להיות מזוהה עם עיר זו:

טבלה 1: נתונים השוואתיים לאתרים המזוהים עם יבש גלעד

נתון	ג'פין	תל א-דיר	תל מקלוב	תל אבו ח'רז
קירבה לואדי אל-יאבס	רחוק	קרוב	קרוב	קרוב
גודל	אין מידע	"נרחב יחסית"	3.1 דונם	120 דונם
ממצאים ארכאולוגיים מהתקופה הישראלית	אין מידע	אין	חרסים	חרסים, בתי ארבעת המרחבים
צומח	אלה	אלה	אלה	אשל
התאמה לאוסביוס	לא	כן	כן	לא
מהירות הגעת מידע מבית שאן (לפי גליק)	לאט	לאט	לאט	מהר
מרחק מבית שאן	14 ק"מ	19.5 ק"מ	20 ק"מ	14.5 ק"מ
משך הליכה לבית שאן	3 שעות	7 שעות	6.5 שעות	3 שעות
נוחיות הליכה לבית שאן	ירידה תלולה	שתי ירידות ועלייה תלולות	עלייה וירידה תלולות	הליכה נוחה
מרחק מבזק	29 ק"מ	29 ק"מ	31 ק"מ	19 ק"מ

ג'פין: אינה שוכנת על ואדי אל-יאבס או בקרבתו, אין מידע על ממצאים ארכאולוגיים שנמצאו בה. לפיכך אין לזהותה עם יבש גלעד.

תל א-דיר: אין בו ממצאים ארכאולוגיים מהתקופה הישראלית. לפיכך אין לזהותו עם יבש גלעד.

תל אל-מקלוב: בעל שטח קטן שיכול להכיל יישוב כפרי, אך לא עיר ששמשה, ככל הנראה, מרכז יישובי ומנהלי בארץ הגלעד; נמצא במרחק רב מבית שאן, שמצריך שעות הליכה רבות הלוך וחזור והתגברות על שיפועים גדולים בדרך; נמצא במרחק גדול מבזק, כך שיקשה על צבא שיוצא מבזק להתגבר על שיפוע הירידה לבקעת הירדן ועל שיפוע העלייה הרב בגלעד ולהגיע לתל באשמורת ראשונה. לפיכך אין לזהותו עם יבש גלעד.

תל אבו אל-ח'רז: נמצא קרוב לואדי אל-יאבס, בעל שטח גדול שיכול להכיל עיר מרכזית בגלעד, נתגלו בו ממצאים ארכאולוגיים מהתקופה הישראלית ובראשם בתי ארבעת המרחבים המאפיינים יישוב ישראלי, קרוב לבית שאן, הדרך לשם מישורית בעיקרה ואין שיפועים ארוכים שצריך להתגבר עליהם, קרוב לבזק. אמנם אין אתר זה מתיישב עם התיאור של אוסביוס שיבש גלעד היתה במרחק של שישה מילין מפחל בדרך לג'רש, אך מהטעמים שבגינם נפסל תל אל-מקלוב מלהיות מזוהה עם יבש גלעד, לא ניתן לקבל תיאורו של אוסביוס 'כתורה מסיני', ובהחלט יתכן שהוא טעה בזיהוי.[11]

לסיכום: תל אבו אל-ח'רז הוא האתר המתאים ביותר להיות מזוהה עם יבש גלעד.

בקעת הירדן חוצצת בין תל אבו אל-ח'רז ובין בית שאן

נראה אם כן שאנשי החיל, אותה יחידה צבאית מובחרת של אנשי יבש גלעד, יצאו מתל אבו אל-ח'רז אל בית שאן כדי להוריד את גוויות שאול ובניו מעל חומתה ולהביאן לקבורה בעירם. על היחידה היה לעבור כ-30 ק"מ, מיבש לבית שאן הלוך וחזור במשך לילה אחד. במהלך דרכה היה עליה לחצות את בקעת הירדן על שני חלקיה ואת נהר הירדן.

המישור של בקעת הירדן נקרא כיכר הירדן (בערבית אל-ע'ור, שפירושו הבִּקעה). במישור זה יצרה התחתרות הירדן עמק שרוחבו 1 ק"מ עד 1.5 ק"מ, והוא נמוך מכיכר הירדן בכמה עשרות מטרים. עמק זה נקרא גאון הירדן (בערבית א-זור, שפירושו גדת נהר עם צמחיה עבותה או אזור בלתי נגיש[12]). זהו אזור הפֶּשֶׁט של שיטפונות הירדן, ושמו אכן נגזר ממצב הגֵאוּת של הנהר. הצמחייה באזור גאון הירדן צפופה וסבוכה ומשתרעת משני עברי הנחל. הירדן מפריד בין שני חלקי הבקעה, המערבי והמזרחי, שהם זהים מבחינת המבנה והמסלע. הסלעים שבונים אותם הם סלעי חוור מתְצורת הלשון העשויים שכבות דקות של קִרטון, גבס, חרסית, חול וחלוקים לסירוגין. במעבר מכיכר הירדן לגאון הירדן נמצאת מדרגה של ביתרונות שרוחבה משתנה מכמה מאות מטרים ועד 2 ק"מ. סדקים עמוקים חורצים את המדרגה, שגובהה 50-70 מ', ומסייעים

11 אוסביוס טעה בזיהוי מקומות נוספים, למשל: (145) אבן עזר, "שממנו לקחו פלשתים את הארון, בין ירושלים ואשקלון, אצל כפר בית שמש". אבן העזר מזוהה עם עזבת צרטה, ליד ראש העין; (151) אפק, "אצל עין דור ביזרעאל, שם כבדה המלחמה לשאול". אפק זו מזוהה עם תל ראס אל-עין שעל מקורות הירקון; (157) חצור, "עיר בארץ יהודה אשר בנאה שלמה". חצור מזוהה עם תל אל-קדח, סמוך לקיבוץ איילת השחר בגליל; (ראו אבסביוס תשכ"ו: 16, 17).

12 ראו וילנאי 1974: 2054 (ערך זור), וכן גבע-קלינברגר ובן ארצי 2013: 412 (ערך זור בלוח 2 מונחים ערביים, תעתיקיהם ותרגומם).

לתהליכי הבלייה ולהתמוטטות גושים מתוכה. על פני מישור הכיכר, מול פתחי הנחלים, נבנות מניפות סחף, שגודלן תלוי בעוצמת הזרימה של הנחלים ובכמות הסחף שהם נושאים עימם. נחלי עבר הירדן המזרחי עשירים יותר במים מנחלי עבר הירדן המערבי, והם מסיעים סחף רב יותר, דבר שגורם להסטה הדרגתית של הירדן מערבה, ולהֵיצֵרות החלק המערבי של בקעת הירדן (בן יוסף 2001: 25).

בקיץ ובסתיו יכולים אדם, בהמה וצאן לחצות את הירדן ברגל באתרים שונים בהם המים רדודים. בעונות הגאות בחורף ובאביב יש קושי בחציית הירדן גם במקומות אלה בגלל זרימתו החזקה וגובה מימיו. מקומות רבים וידועים בנהר הינם רדודים ויש בהם תשתית אבנים, לעיתים מלאכותית בחלקה, שם ניתן לחצותו. מקומות אלה נזכרים בתנ"ך בשם מעברות הירדן (בשפה הערבית נקראת מעברה בשם מח'אצ'ה, קרי: מח'אדה). בין הכינרת ובין ים המלח ידועות עשרות מעברות.[13] תפיסת מעברות הירדן היתה תכסיס מלחמתי מקובל בתקופת המקרא ובו נקטו אהוד במלחמתו במואבים (שופטים, ג, 28), גדעון במלחמתו במדיינים (שופטים, ז, 24) ויפתח במלחמתו בבני אפרים (שופטים, יב, 5–6). המעברות נוצרות בשל תופעות טבע שונות:

א. נחלים היורדים אל הירדן משקיעים בו בשפכיהם סחף רב וכך נוצרת מעברה (איור 6);
ב. העדר תכסית בגבעות החוור שבגדות הירדן גורם להתמוטטות גושי חוור גדולים ופריכים לתוך הנהר, וכשגושים אלה שוקעים נוצרת מעברה;
ג. רעידות אדמה מסייעות להתמוטטות גושי החוור שבגדות הירדן (הראל 1984: 56).

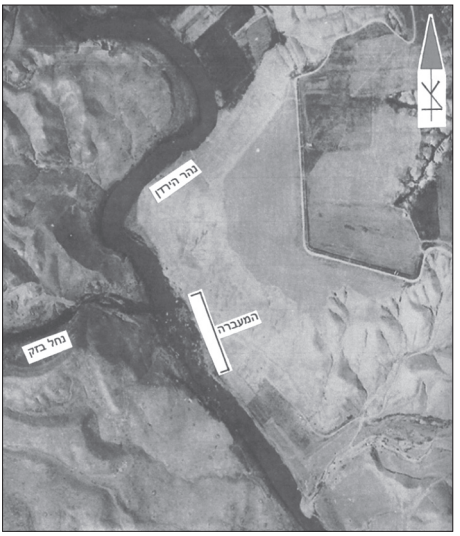

איור 6: מעברת הירדן בשפך נחל בזק. מקור: הראל 1984: 55

בבקעת הירדן היו בתקופת המקרא שתי דרכים מקבילות משני עברי הירדן, שעלו לאורך בקעת הירדן מיריחו עד לעמק בית שאן. אולם הדרך המזרחית היתה חשובה יותר בגלל היישובים הרבים ששכנו לאורכה, כגון אָדָם, צָרְתָן, סוּכּוֹת, צָפוֹן ופֶחֶל. זוהי דרך הכיכר שבמקרא (שמואל ב, יח, 23) (אהרוני תשכ"ג: 46). גם יבש גלעד, שזוהתה בתל אבו אל–ח'רז, יושבת על דרך הכיכר בין היישובים צפון ופחל.

נתיב אנשי החיל של יבש גלעד

רפי נתן[14] חישב ומצא שהנתיב הקצר והבטוח ביותר שמוליך מיבש גלעד אל בית שאן הוא דרך מַסִיל אל–גִ'זְל (איור 1), המאפשר גישה בהסתר של הצועדים בו מנהר הירדן לכיוון תל בית שאן, ושפע המים הנמצא

13 מרדכי סופר מונה 31 מעברות וכל אחת מהן נושאת שם (סופר 1978: 138) ואילו מנשה הראל כותב שמספר המעברות בין הכינרת ובין ים המלח הוא 55 (הראל 1984: 55).

14 ריאיון עם רפי נתן (2013), איש כפר רופין, היה מ"פ חי"ר וראש מטה בחטיבת מילואים בדרגת סא"ל, מכיר היטב את השטח משחר נעוריו ומשירותו הצבאי.

בערוץ זה מאפשר לאנשי יחידה צבאית העוברת לאורכו להימנע מלשאת עימם נאדות מים כבדים כדי להרוות את צימאונם. רפי מספר: "נחל מסיל–אל–גִ'זל נקרא בפינו, אנשי כפר רופין, בשם 'המסיל', למרות הניסיון לשנות את שמו. הוא היווה וממשיך להיות עורק חיים מרכזי לקיבוצנו. כשעלו הורינו להתיישב בעמק בית שאן, שהיה מלא ביצות וקדחת בחלקו המזרחי, הם התעקשו להקים את הנקודה (יישוב חומה ומגדל) על גבעה הסמוכה לשפך של המסיל לירדן. המסיל היה השופע בין המעיינות בעמק המזרחי והפיק כ–900 מ"ק/שעה עם 400 מיליגרם כלור. הנחל עבר ביישוב ושימש מקור מים יחיד לשתיה ולרחצה. גם אותנו, הילדים, רחצו במסיל. כיום משמש המסיל מקור מים עיקרי וערוץ ניקוז מרכזי של השדות ובריכות הדגים של הקיבוץ". משמעות השם מסיל אל–ג'זל בשפה הערבית היא הערוץ השופע, ואכן השם יאה לערוץ נחל זה שמימיו שופעים בכל ימות השנה.

גלגוליהם של שמות לאורך מסיל אל–ג'זל (נתיב אנשי החיל של יבש גלעד)

השם מסיל אל–ג'זל אותר בכתובים ובמפות רק במאה וחמישים השנים האחרונות. שם זה, ושמות אחרים לאורך הערוץ, מופיעים במפות שונות של האזור, מפות המספרות על גלגוליהם של שמות במרוצת השנים:

במפה של ה–P.E.F[15] נקרא הערוץ בשם אל–ג'זל, התל שבראשו נקרא תל שיח' א–סִמאד והמעברה על הירדן, שנמצאת בקרבת שפך אל–ג'זל לנהר הירדן, נקראת בשם אֻם אל–חג'ר (בעלת האבנים), כנראה לציון סוג התשתית של המעברה. הגבעה הסמוכה למעברה ממערב נקראת תל אל–ג'זל (איור 7). במפת הצבא הגרמני, המבוססת על מפת ה–P.E.F, נעדר שם הערוץ, אך שאר השמות באזור אל–ג'זל דומים (איור 8).

במפה בריטית של האזור משנת 1939 מופיע השם מסיל אל–ג'זל באותיות גדולות על חלקו הדרומי של הערוץ, מדרום ליישוב נווה ירדן (כיום כפר רופין[16]). תל שיח' א–סמאד מופיע במפה זו בשם תל א–שיח' סמאד ושם המעברה מח'אדת אֻם אל–חג'ר השתנה לשם מח'אדת טוריח'ים (Makhadat Tureikhim), שם שמשמעותו אינה ברורה. כמו כן השם תל אל–ג'זל הוחלף בשם תל אל–קִטַאף (תל הקטיף) (איור 9).

במפה שהוכנה בידי יחידת מיפוי מס' 517 של חיל ההנדסה הבריטי מחודש יולי 1942 מופיע תוואי מסיל אל ג'זל בשם ואדי אל–ג'זל (Wadi el Jizl); הוואדי חוצה את היישוב 'מסד', שכעבור שנה יקבל את שמו הקבוע 'כפר רופין'; תל אל–ג'זל או תל אל–קטאף אינו מצוין בשם כלשהו, אך סימון מוסכם של התל מופיע באתרו. המעברה אינה מסומנת במפה זו ואינה מוזכרת בשמה (איור 10).

15 הקרן לחקירת ארץ–ישראל (ראשי תיבות שמה האנגלי של החברה הבריטית Palestine Exploration Fund). הקרן עוסקת בחקר ארץ–ישראל משנת 1863. אנשי הקרן החלו פעילותם בארץ בחקר ירושלים והיו חלוצי החפירות הארכאולוגיות מחוצה לה. בשנת 1871 יצאה משלחת מטעמה ומטעם משרד המלחמה הבריטי, כדי להכין סקר יסודי ומפה מפורטת של ארץ–ישראל המערבית. ראשיה באותה תקופה היו שני קצינים בריטים מהנדסים: סגן Claude Reignier Conder (1848–1919) וסגן Horatio Herbert Kitchener (1850–1916), לימים שר המלחמה של בריטניה במלחמת העולם הראשונה. למעשה היה קיצ'נר המפקד והפעיל העיקרי של המשלחת בעבודת המיפוי, ואילו קונדר עסק בעיקר בעבודת הסקר ובאיסוף החומר ההיסטורי, הארכאולוגי והאתנוגרפי. בשנת 1878 הושלמה עבודת הסקר המפורט של ארץ–ישראל המערבית ופורסמה מפה מפורטת של הארץ בקנ"מ 1:63,360 ב–26 גיליונות גדולים. אל המפה נתלווה סקר מפורט של הארץ, שפורסם בשלושה כרכים עבי כרס.

16 קיבוץ כפר רופין עלה על הקרקע כיישוב 'חומה ומגדל' ב–25 בנובמבר 1938 בידי חברי גרעין 'מסד', שהיו עולים מגרמניה, צ'כיה ואוסטריה. בתחילה הוא נקרא בשם הזמני 'נווה ירדן', כפי שמופיע במפה זו, אח"כ נודע בשם 'מסד', כשמו של הגרעין המייסד, ולבסוף, לאחר מותו ב–1 בינואר 1943 של ד"ר ארתור רופין, אחד מחשובי המעצבים של ההתיישבות הציונית בארץ–ישראל, הוא נקרא על שמו.

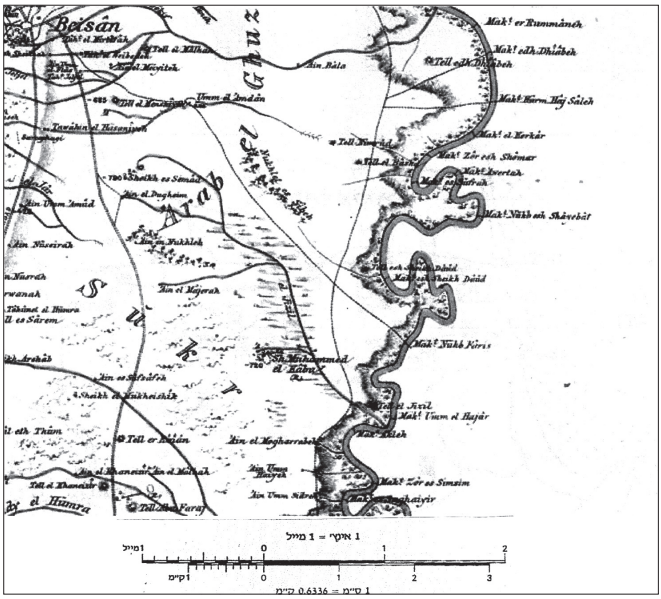

איור 7: אזור מסיל אל-ג׳זל במפת ה-P.E.F, קנ״מ 1:63,360, 1878. באדיבות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים

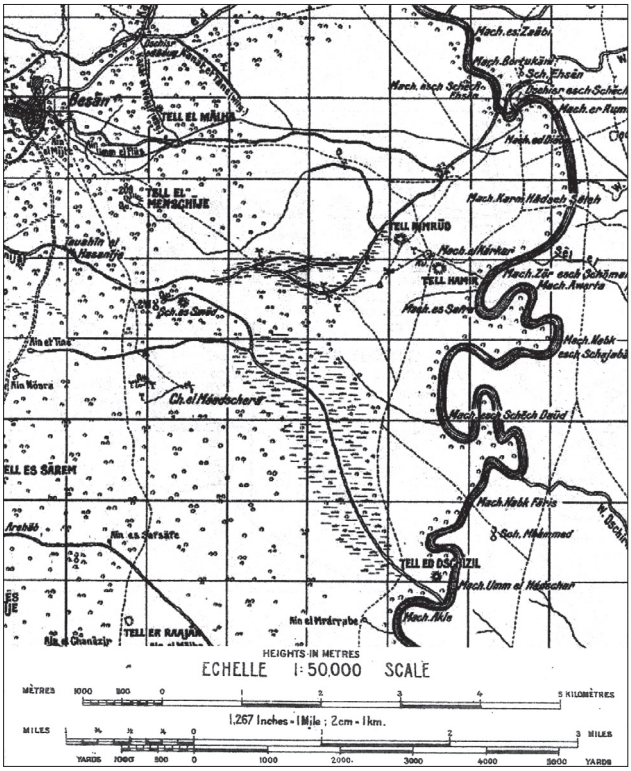

איור 8: אזור מסיל אל-ג׳זל במפת הצבא הגרמני, קנ״מ 1:50,000, 1918. באדיבות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים

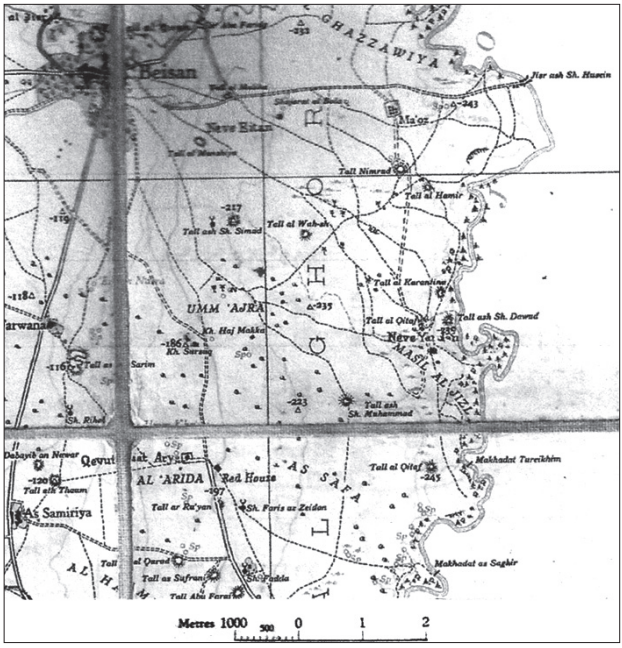

איור 9: אזור מסיל אל-ג'זל במפה בריטית, קנ"מ 1:100,000, 1939

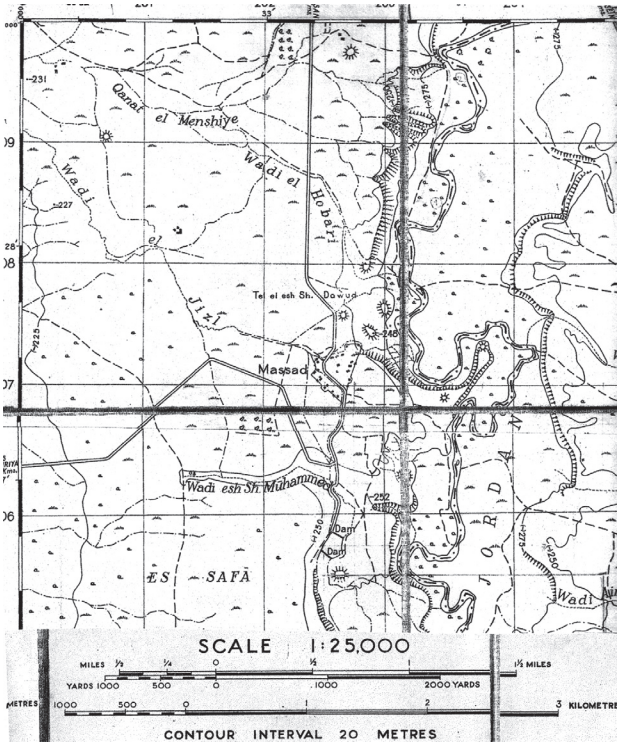

איור 10: אזור מסיל אל-ג'זל במפה של חיל ההנדסה הבריטי, קנ"מ 1:25,000, יולי 1942

במפה שהוכנה בידי הבריטים בחודש דצמבר 1944 מופיעים מסיל אל–ג'זל, כפר רופין, מח'אדת טוריח'ים, תל א–שיח' סמאד ותל אל–קטאף בשמות אלה (איור 1).

במפת כפר רופין של אגף המדידות מחודש יולי 1981 השמות הערביים כמעט אינם מוזכרים: השם מסיל אל–ג'זל אינו מופיע ובמקומו בא השם נחל אבוקה[17]; במקום מח'אדת טוריחים מופיע השם 'מעבר רחים (מח'דת חְ'ריח'ים[18]); במקום תל קטאף מופיע השם תל מלוח ובמקום תל א–שיח' סמאד מופיע השם תל צמד (איור 11).

איור 11: אזור מסיל אל–ג'זל (=נחל אבוקה) במפת כפר רופין, קנ"מ 1:50,000, יולי 1981

אריה אבנרי, שחקר את תולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בשנים 1878–1948, מזכיר את אדמות מסיל אל–ג'זל כאשר הוא מדווח שמֻחמד זְנאתי הציע למכור 3,550 דונם בע'זויה ובמסיל אל–ג'זל (כיום מעוז–חיים וכפר–רופין בהתאמה) ולעבור לעבר הירדן. במרס 1938 נמסרה ליוסף ויץ[19] רשימת האוהלים והנפשות שיעקרו לעבר הירדן והסכמה לתנאי הקנייה של קק"ל: "199 אוהלים, 1,048 נפש. משפחת זנאתי הסכימה לתנאי הקנייה שהציעה קק"ל: 4 לא"י לדונם, לבד מן התשלום לממשלה. בעד העברת האוכלוסין 1 לא"י לדונם במסיל אל–ג'זל, 2.5 לא"י לדונם בע'זויה". לחוליות הטרור הערבי נודע דבר העִסקה ואנשיהן שרפו את אוהלו של זנאתי והודיעו לו שזה רק אות אזהרה לבל יעז למכור אדמותיו ליהודים. זנאתי לא נרתע

17 על שמו של קיבוץ אבוקה, ששכן על גדתו השמאלית של הנחל בשנים 1941–1952.

18 למילה ח'ריח'ים אין משמעות בשפה הערבית. אולי זהו שיבוש של המילה ח'רח'ר שמשמעותה קול מָשק מים, או פליטת קולמוס של הבחור הזעצער שבמקום תְריח'ים (=טוריח'ים) כתב חְ'ריח'ים.

19 יוסף וִיץ (1890–1972) היה מראשי קרן קימת לישראל, ומהפעילים המרכזיים בהתיישבות, בייעור וברכישת קרקעות בארץ–ישראל בתקופת היישוב ובשנות המדינה הראשונות.

ובתוך חודשים מעטים מכר 7,500 דונם, העביר חלק מאנשיו לעבר הירדן והוא עצמו נשאר משום שהיו לו עוד 3,000 דונם (אבנרי 1980: 165).

הכללת 'נתיב אנשי החיל של יבש גלעד' בתוואי 'שביל עמק המעיינות'

יש להניח שאנשי החיל מיבש גלעד בחרו ללכת בדרך הקצרה, הנוחה, המהירה והבטוחה ביותר מעירם לעיר בית שאן. נראה שהפלשתים לא תפסו את מעברות הירדן, ולא הקפידו על שמירת בית שאן, מכיוון שחשו ביטחון מלא בכוחם בהשפעת ניצחונם על ישראל בקרב הגלבוע, והשתלטותם על יישובים ישראליים בגלעד שננטשו בידי תושביהם בשל המפלה הצבאית. אנשי היחידה המובחרת ניצלו את הביטחון העצמי המופרז של הפלשתים, חצו את הירדן במעברה הקרובה לשפך מסיל אל-ג'זל מבלי שנתגלו, המשיכו לצעוד במעלה המתון של הנחל עד לראשו ליד תל צמד וכעבור 3 ק"מ הגיעו ליעדם – חומת העיר בית שאן. הם הצליחו להוריד בחשאי מהחומה את גוויות שאול ובניו ונשאו אותן עימם בחזרה לעירם. נתיב הליכתם המשוער מיבש גלעד לבית שאן ובחזרה מסומן באיור 12, ומכונה 'נתיב אנשי החיל'.

רפי נתן מספר: "מאד מרגשת אותי המחשבה שממש כאן התרחש המעשה ההרואי של אנשי יבש גלעד בו הסירו את גופות שאול המלך ובניו מעל חומת בית שאן והביאו אותן לקבר ישראל. החלטתי להנציח את האירוע בפסל סביבתי על גבעה הנמצאת ליד מקור נביעת המסיל. הפסל המתוכנן מורכב מ-5 דמויות

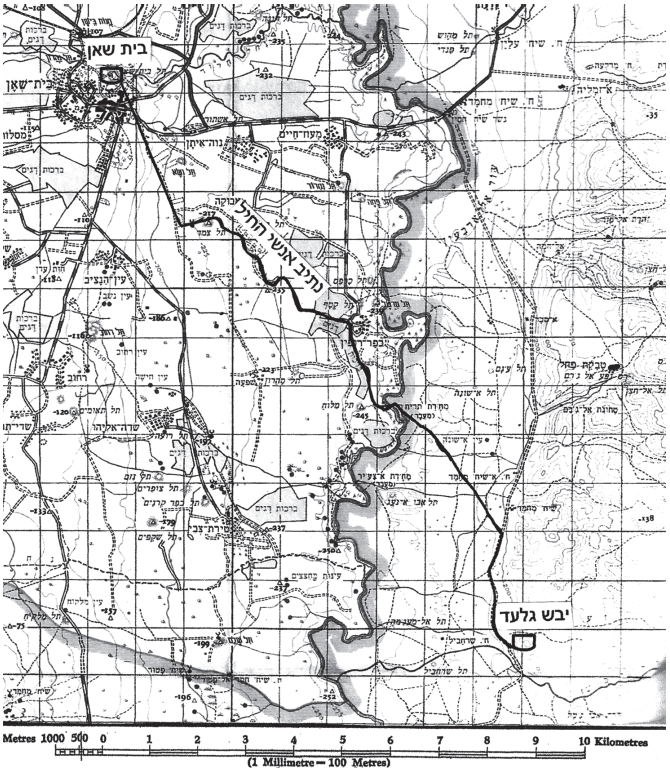

איור 12: נתיב אנשי החיל. מעובד על פי מפת ישראל 1:100,000, גיליון 6 בית שאן, 1962

כצלליות, הנושאות בתנועה מאובטחת את גופת שאול המלך. נעזרתי באחותי האומנית אפרת נתן שעצבה את הדמויות ההיסטוריות בתנועתן. הפסל המתוכנן אמור להיות בגודל טבעי ומיוצר מפח פלדה (בעובי 12 מ"מ). להמחשת הפסל שיוקם, הקרנתי את תשריט הפסל על קרטון, גזרתי את הדמויות והצבתי אותן לשם צילום על תל צמד, עליו אמור להיות מוצב הפסל" (ריאיון ראה הערה 14) (איור 13). עתה מנסה רפי לשכנע את הרשויות הנוגעות בדבר להקצות משאבים כספיים להפיכת דמויות הקרטון לפסל מתכת שיוצב על התל ולהתקנת שילוט מתאים של הסיפור המקראי הקשור למעשה הגבורה של אנשי החיל מיבש גלעד בנתיבם לבית שאן ובחזרה.

איור 13: פסל קרטון זמני של אנשי החיל מיבש גלעד נושאים את גוויית שאול המלך, תל צמד 2010. בנייה וצילום: רפי נתן

רפי שכנע את הרשות לניקוז-ירדן דרומי בניהולו של רמון בן ארי ואדריכל הנוף ערן געש עם המועצה האזורית בראשות יורם קרין, לכלול גם את 'נתיב אנשי החיל של יבש גלעד' בתוואי 'שביל עמק המעיינות', אותו פרצו חניכי 'המכינה הקדם צבאית עמק המעיינות'. סימון השביל נעשה בידי הוועדה לשבילי ישראל שליד החברה להגנת הטבע בריכוזו של גילי גרינבאום. החברה הממשלתית לתיירות (חמ"ת) וקרן קימת לישראל תרמו להקמת השביל ולסימונו.

סיכום

המידע על יבש גלעד מקורו בסיפורי המקרא בלבד. ניתוח האמור במקרא מצביע על כך שהיתה זו עיר מרכזית בגלעד ולא יישוב כפרי. נוסעים-חוקרים, גאוגרפים וארכאולוגים הציעו ארבעה אתרים שאותם זיהו עם יבש גלעד. ניתוח הנתונים של אתרים אלה מראה בסבירות רבה שיבש גלעד שכנה בתל אבו אל-ח'רז, הנמצא מצפון לואדי אל-יאבס במוצאו מרמת גלעד אל בקעת הירדן. ניתוח השטח שאנשי החיל מיבש גלעד היו צריכים לעבור בדרכם לבית שאן מכתיב את הנתיב בו בחרו. סביר להניח שהם הלכו בדרך הקצרה ביותר מעירם עד למעברת הירדן, שנקראת בימינו 'מעבר רחים', משם המשיכו לאורך נחל אבוקה, שנקרא בעבר בשם מסיל אל-ג'זל, וממנו התגנבו לעיר בית שאן. יש להניח שבנתיב זה אף חזרו ליבש גלעד.

תודות

תודתי נתונה לפרופ' עקיבא פלכסר מאוניברסיטת תל-אביב ולד"ר יגאל לוין מאוניברסיטת בר-אילן וכן לשופטים שקראו את כתב היד והעירו הערות חשובות ומועילות.

מקורות

אביעם, מ' 2004. מסע לארץ כבול - פיניקים ויהודים בגליל המערבי. בתוך ח' עמית וד' עמית (עורכים), *מדאי מקום - לטייל עם המקורות בצפון הארץ*, 130-146, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

אבנרי, א׳ 1980. *ההתיישבות היהודית וטענת הנישול (1878–1948)*. הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון טבנקין לחקר ולימוד הקיבוץ ותנועת העבודה.

אבסביוס, תשכ״ו. *ספר האונומסטיקון*. תורגם בידי ע״צ מלמד, ירושלים: החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, האוניברסיטה העברית.

אלון, ע׳ (עורך). 1982. *החי והצומח של ארץ-ישראל*. כרך 10, תל-אביב: משרד הביטחון.

אנציקלופדיה מקראית. 1958. ירושלים: מוסד ביאליק.

בן יוסף, ס׳ (עורך). 2001. *מדריך ישראל החדש*. כרך 7, ירושלים: כתר; תל אביב: משרד הביטחון.

גבע-קלינברגר, א׳ וי׳ בן ארצי (תרגום, ההדרה ועריכה). 2013. *הכרמל של פון מולינן*. ירושלים: מאגנס.

גליק, נ׳ תשי״ב. *הירדן*. ירושלים: מוסד ביאליק.

גליק, נ׳ תש״ך. *מעבר לירדן*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

דעת מקרא. 1981. ספר שמואל א, מפורש בידי יהודה קיל, ירושלים: מוסד הרב קוק.

הפרחי, א׳ תרנ״ט. *כפתור ופרח*. ירושלים: אברהם משה לונץ, ספר א, פרק אחד עשר.

הראל, מ׳ 1984. *מסעות ומערכות בימי קדם*. תל אביב: משרד הביטחון.

וילנאי, ז׳ 1974. *אריאל – אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל*, תל אביב: עם עובד – תרבות וחינוך.

זרטל, א׳ 1996. *סקר הר מנשה*. כרך שני. משרד הביטחון, אוניברסיטת חיפה.

נאור, מ׳ 1946. יבש-גלעד, אבל-מחולה וצרתן (לזיהוייו של נלסון גליק). *ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה*, יג׳, 89–99.

סופר, מ׳ 1978. הירדן – הנהר והבקעה. בתוך *נופים ואתרים*, 136–138, תל אביב: משרד הביטחון.

פאוסט, א׳ תשס״ה. *החברה הישראלית בתקופת המלוכה – מבט ארכיאולוגי*. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

רביב, ח׳ 1978. יבש גלעד בשמואל א יא א-ד (לאפיונה של העיר הישראלית בתקופה הקדם-מונארכית). *דבעון לחקר תולדות ישראל*, מ״ג (ג׳-ד׳), 181–184.

רול, י׳ 2000. דרכים עתיקות בארץ-ישראל וביטויין בתצלומי אוויר. בתוך ב״ז קדר וא׳ דנין (עורכים), *חישה מרחוק*, 131–141, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

שילה, י׳ תשל״ג. בית ארבעת המרחבים: טיפוס הבית הישראלי. *ארץ-ישראל – מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה*, ספר יא, 265–277, ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.

שילה, י׳, תשמ״ח. חומת הסוגרים, בית ארבעת-המרחבים וראשית התכנון בעיר הישראלית. בתוך ש׳ בונימוביץ, מ׳ כוכבי וא׳ כשר (עורכים), *ישובים, אוכלוסיה וכלכלה בארץ-ישראל בעת העתיקה*, 145–165, תל אביב.

Abel, F. M. 1933-1938. *Geographie de la Palestine*. Paris: J. Gabalda.

Albright, W. F. 1924-1925. The Jordan Valley in the Bronze Age. *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, 6, 13-74.

Eusebius. 2003. *The Onomasticon*. Translated by Freeman-Grenville. Jerusalem: Carta.

Merrill, S. 1881. *East of the Jordan: A record of travel and observation in the countries of Moab, Gilead and Bashan*. London : Richard Bentley and Son.

Stern, E. (ed.). 2008. *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, 5 Supplementary Volume. Jerusalem: Israel Exploration Society.

מפות

מפת ישראל 1:100,000, גיליון 6 בית שאן, מחלקת המדידות, 1962.

מפת ישראל, ירדן 1:50,000. גיליון I–7164, II–7064 כפר רופין. אגף המדידות, יולי 1981.

מפת הצבא הגרמני (מבוססת על מפת ה–P.E.F), 1:50,000 7.5.1918 Nr. 44 Besan.

Palestine Exploration Fund, Sheet IX, 1:63,360, May 1878.

Survey of Palestine, Sheet 4 Beisan, 1:100,000, 1939.

517 Corps Field Survey Coy. R.E., Sheet Es-Safa, 1:25,000, July 1942